

कृष्णपरंपरा व तुकोबापरंपरा

बुद्ध : "तस्मातिह त्वं, आनन्द, इमं धम्मपरियायं अत्थजालं ति पि नं धारेहि, धम्मजालं ति पि नं धारेहि, ब्रह्मजालं ति पि नं धारेहि, दिट्ठिजालं ति पि नं धारेहि, अनुत्तरो सङ्गामविजयो ति पि नं धारेहि" ति ।

(“तर तू, आनंद, या धम्मोपदेशाला अर्थजालही म्हणू शकतोस, धर्मजालही म्हणू शकतोस, ब्रह्मजालही म्हणू शकतोस, दृष्टिजालही म्हणू शकतोस, अलौकिक संग्रामविजयही म्हणू शकतोस.”)

- सुत्तपिटके दीघनिकायपालि, सीलक्खन्धवग्गो, पा. ४०

डॉ. प्रदीप गोखलेना लिहिलेल्या एका पत्रात मी म्हणालो होतो की, ते व डॉ. सदानंद मोरे हे भारतातील कोणत्याही विद्यापीठाला ललामभूत ठरावेत. गोखलेंच्या 'इन्फरन्स अँड फॅलसीज इन एन्शंट इंडियन लॉजिक', इ. कृतींचा मला 'जातिव्यवस्थाक सामंती सेवकत्व' खं. २ मध्ये आधार घ्यावा लागला. मोरेंनी 'कृष्ण, द मॅन अँड हिज मिशन' (१९९५) नंतर 'तुकाराम दर्शन' (१९९६) लिहून डॉ. आ. ह. साळुंखेंभागोभाग ब्राह्मणेतरी, विद्वतेची पाऊलवाट रुंद केली आहे. १

मी प्रथम 'तुकाराम दर्शन' चेच परीक्षण करणार होतो. पण तो लोकप्रिय लेखमालेचा ग्रंथाविष्कार असल्यामुळे त्यात मोरेंची अन्वेषणपद्धत सापडणे अशक्यप्राय होते. 'कृष्ण'मध्ये ती असणे अपरिहार्य होते. म्हणून ही समीक्षा दोन्ही ग्रंथांची.

परीक्षणाआधी मोरेंनी दाखवलेली माझी चूक मला मान्य केली पाहिजे. 'कृष्ण'मध्ये ते म्हणतात की, शरद पाटील समजतात त्याप्रमाणे कृष्णाने स्यमंतक मणी स्वतःपाशी ठेवला नाही (पा. ५८), तर डॉ. एम. ए. मेहेंदळेंनी दाखवल्याप्रमाणे त्याने तो अक्रूरकडे ठेव म्हणून दिला - अक्रूरः ददतो मणिम्।' (पा. ८६). कृष्ण भोगैश्वर्यपरायण झाला होता हा माझा निष्कर्ष त्यांना मान्य नाही. 'शांतिपर्वा'त नारदाशी झालेल्या संवादात कृष्ण स्वतःच सांगतो की, तो यादवांच्या अधर्षा भोगांचा भोक्ता आहे - "अर्धं भोक्ता अस्मि भोगानाम्" (८१.५)

अन्वेषणपद्धत

पा. IV वर ते दावा करतात की, कृष्णावरील त्यांचे पुस्तक कोणाचेही अनुसरण करणारे नसल्याने त्यांची अन्वेषणपद्धत स्वतंत्र आहे. कृष्ण हा दैववादाविरुद्ध पुरुषार्थवादाचा पुरस्कार करणारा होता (पा. VI) हे वैचारिक उर्ध्ववास्तूने दाखवण्यात त्यांची स्वतंत्र अन्वेषणपद्धत व्यक्त होते काय ?

त्यांची अन्वेषणपद्धत ध्वनित होते. कृष्ण स्ववर्गाचा मुत्सदी होता (पा. १७), महाभारतीय युद्ध हे क्षत्रियवर्गामधील युद्ध होते (पा. १७१), आणि क्षत्रिय वर्णाला ते त्यावेळचा शासकवर्ग म्हणतात (पा. १७५). यावरून त्यांची अन्वेषणपद्धत वर्णवादी आहे हे स्पष्ट होते. class ला ते आर्थिक वर्ग मानत नाहीत असे त्यांचे म्हणणे असेल, तर त्यांनी वर्ग व तत्सम वर्णादी संस्था यांच्यातील फरक स्पष्ट करायला पाहिजे होता.

कृष्ण व जरासंध यांच्यातील वैर अनुक्रमे गणराज्य (clan-based republic) व सामंतप्रथाक राज्य यांच्यातील असल्याचे ध्वनित होते (पा. ६४). जरासंधाची शिशुपाल, दुर्योधन, इ. राजांबरोबरची आघाडी यादवांचे गणराज्य नष्ट करण्याकरता होती असे ते म्हणतात. सभापर्वावरून दुर्योधनाचे राज्य सामंतप्रथाक नसून गणप्रथाक होते हे स्पष्ट दिसते. द्यूत कुरूंच्या सभेत झाले; या सभेत स्थानापन्न झालेले भीष्म, द्रोण, कर्ण, आदी अनुक्रमे क्षत्रिय, ब्राह्मण व सूत (वैश्य) हे सभ्य वा सभासद होते असे वारंवार म्हटलेले आहे; प्रातिकामी द्रौपदीला दुर्योधनाचा आदेश सभ्यांच्या नावाने सांगतो, "सभ्यास त्व अमी, राजापुत्र्यु आह्वयन्ति"। ६७.१४ ।

श्रीकांत तलगेरींनी त्यांच्या 'आर्यन इन्व्हेजन थिअरी अँड इंडियन नॅशनॅलिझम' (१९९३) या पुस्तकात उद्धृत केलेल्या वैदिक राजांच्या पौराणिक वंशावळ्या १००व्या पिढीतील धृतराष्ट्रापाशी व जरासंधपुत्र सहदेवापाशी थांबतात (पा. ३४३). त्यात वैदर्भी यादवांची वंशावळी आहे; पण माथुर वा द्वारकीय यादवांची नाही. याचा परामर्श मी 'नवभारत'च्या दिवाळी अंकात प्रसिद्ध होणाऱ्या माझ्या 'वर्णव्यवस्थेच्या हिंदू राष्ट्रवादी उपपत्तीचा विधायक प्रतिवाद' मध्ये घेतला आहे. त्यात मी दाखवले आहे की, धृतराष्ट्रापर्यंत गणप्रथाक राजकांचा कालखंड होता आणि यादव संघाच्या उदयापासून अराजक कालखंड सुरू झाल्याने या वंशावळ्या पुढे जात नाहीत. वंशावळ्या ग्रथित करणारे सूत (वैश्य) व ब्राह्मण

होते आणि त्यांचे वर्णच संघात राहिले नाहीत.

अतिरिक्त उत्पादनपूर्व आदिवासी जमाती, अतिरिक्त उत्पादनाधिष्ठित गण व संघ हे, भारतीय समाजविकासातल्या वेगवेगळ्या अवस्था असले, तरी हे तिन्ही सामूहिक मालकी व जीवनाच्या एका महाप्रकारात मोडतात. गण ही संघापूर्वीची अवस्था आहे हे संघ हा शब्द 'निघण्टु' या वैदिक शब्दकोशात व यास्काच्या 'निरुक्त'मध्ये येत नाही, तो महाभारतापासूनच प्रचलित होतो, यावरूनही दिसून येते. जरासंघाचे मागध 'साम्राज्य' गणराज्यच होते; पण ते राजक असल्यामुळे आद्य अराजक असलेल्या यादव संघाच्या विरोधी होते. बाकी राजकांत अनार्य (घटोत्कचाचा हिंडिंब, एकलव्याचा निषाद, इ. गण) व आर्य, मातृवंशक (मद्र, पांडव, इ. गण) व पितृवंशक, आणि सर्व गणांना व्यापून असलेला जन्मजात अमित्रभाव हे विरोध होते. त्यांचा उपयोग कृष्णाने नवोदित यादवसंघाच्या संरक्षणसंवर्धनाकरता करून घेतला. यामुळे तो तत्कालीन महत्तम मुत्सद्दी म्हटला गेला; पण तो गणापेक्षा जास्त उत्पादक व पुढारलेल्या संघ या समाजप्रकाराचा प्रतिनिधी असल्यामुळे त्याला ते शक्य झाले हे लक्षात घेतले जात नाही.

बहिणीच्या, देवकीच्या, अपत्यांची जन्मताच हत्या करायचा कंसाचा सपाटा यादवांच्या राजकुलाची मातृवंशकता संपवण्याकरता होता हे मोरेंना मान्य नाही (पा. ३८). महाभारतात ययातीने त्याचा पुत्र यदु याला त्याचे वंशज राजे होणार नाहीत ("तस्माद् अराज्यभाक्, तात, प्रजा तव भविष्यति" ॥ १.८४.९॥) असा जो शाप दिला त्याचे ऐतिहासिक वास्तव शोधण्याऐवजी मोरे त्याला मिथ मानतात (पा. ३७), आणि महाभारतोत्तर पुराणांवर विसंबून कृष्णाने कंसवधानंतर उग्रसेनाला राजा केले (पा. २५४) अशी अनैतिहासिक मांडणी करतात.

काशीप्रसाद जयस्वालांनी त्यांच्या 'हिंदू पॉलिटी' या ग्रंथात भारतीय गणराज्यांची ग्रीक गणराज्यांशी तुलना करून त्यांच्या महत्त्वाच्या वैशिष्ट्यांवर प्रकाश टाकला असा त्यांचा यथार्थ गौरव मोरेंनी केला आहे (पा. १९). तरीही जयस्वालांनी एका बाजूला गण व संघ यांचे समीकरण केले, तर दुसऱ्या बाजूला गण हा प्रकार कृत्रिम मानून त्याला संघोत्तर ठरवला. तसेच जयस्वाल व देवीप्रसाद चट्टोपाध्याय यांनी गण संघाबद्दल आपले अनैतिहासिक आकलन सिद्ध करण्याकरता पाणिनीच्या व्याकरणाचा विपर्यास कसा केला हे मी 'दासशूद्रांची गुलामगिरी' च्या 'संघगण' या १४ व्या प्रकरणात दाखवले आहे. हे दोघे प्रकांड व पथप्रदर्शक पंडित असूनही

त्यांच्या अनुक्रमे पुनरुज्जीवनवादी राष्ट्रवाद व वर्गवादी ऐतिहासिक भौतिकवाद या अन्वेषणपद्धतींमुळे ज्याप्रमाणे अनैतिहासिकता उद्भवली, त्याप्रमाणे त्यांनी भारतीय स्त्रीसत्ताकतेकडे पुरुषसत्ताकतेखातर दुर्लक्ष केल्यामुळे लोकशाहीचे साधन असलेल्या अक्ष वा शलाका वा छंदाची उत्पादनवितरणातील भूमिका अगम्य राहिली.

जयस्वालांची महती सांगताना इतिहासज्ञाच्या अन्वेषणपद्धतीने पुराणीकृत व धार्मिकीकृत इतिहासाचे वास्तविकीकरण-व निर्धर्मिकरण केले पाहिजे अशी रास्त मागणी मोरे करतात. पण ती मागणी विदुराला लागू न करता तो राजवाड्यात राहात होता असे ते म्हणतात (पा. १८). विदुर स्वतःच आपले वर्णन दास-शूद्र असे करतो. त्याने कृष्णाचे आतिथ्य आपल्या घरात केले असे उद्योगपर्व सांगते - 'विदुर- आवसथं रम्यम् उपातिष्ठत माधवः ॥८९.२२॥ आवसथचा अर्थ शब्दकोशात केवळ घर असा होतो, राजवाडा काय प्रासादही होत नाही. 'विधुर जातक' सांगते की, विधु(दु)र हा कौरवांच्या गणदासांचा (Communal slaves) कर्ता वा मुकादम होता. म्हणून, आवसथचा अर्थ दासांचे ज्ञाप असा न करता प्रशस्त घर एवढाच करता येईल. विदुराचे त्याच्या दासशूद्र वर्णापासून एवढे परात्मीकरण केल्यानंतर गणसमाजाच्या या उत्पादकांचे जीवन कसे समजणार?

एकलव्य हा निषादगणीय नसून यादव गणसंघाचे अपत्य होता असे पुन्हा पुराणांवर विसंबून मोरे प्रतिपादतात (पा. ४१). त्याची अनन्य धनुर्विद्या सर्वस्वी स्वार्जित असूनही गुरुदक्षिणेखातर आंगठा कापून द्यायचा भोळंसटपणा अनार्य निषाद जमातीचा आदिवासी जमातीचा पुत्रच करू शकतो, ब्राह्मणवर्णाशी संघर्षात गुंतलेल्या यादव गणाचा जनपदिन् करू शकत नाही. एवढा सरळ व उमदा असलेल्या एकलव्याचा वध कृष्णाने धर्मासाठी केला असे मोरे म्हणतात (पा. ४४). ज्या द्रोणपर्वाचा हवाला मोरे देतात त्यात कृष्णाने एकलव्याचा स्वतः वध करण्याची व घटोत्कचाचा कर्णाकडून वध करवण्याची कारणे ते 'ब्राह्मणद्वेषी' व 'यज्ञद्वेषी' असल्याची दिली आहेत. एकलव्य 'वनचर' (१८१.१८) व घटोत्कच 'राक्षस' (१८१.२७) असल्यामुळे ते 'धर्मस्य लोप्ता' होते असे कृष्ण पांडवांना सांगतो. 'कर्णपर्वा'त मद्राज शल्याशी भांडताना कर्णाने हीच विशेषणे पंजाबी मद्रगणाला लावलेली आहेत (४४.४६). कर्णाचा मद्रांवर सर्वात मोठा आक्षेप ते वारसाहक्क स्वपुत्राला न देता भाच्याला देतात हा होता - 'तस्मात् तेषां भागहरा

भगिनेया न सूनवः॥” लक्षणीय हे की त्याने धार्मिकांच्या यादीत कुरूंबरोबर मागधांचाही समावेश केलेला आहे-

“कुरुवः सहपांचालाः शाल्वा मत्स्याः सनैमिषाः ।

कौसलाः काशयोऽङ्गाश् च कालिंगा मागधास् तथा ॥१४॥

चेदयश्च महाभागा धर्म जानन्ति शाश्वतम्” । ४५.१५।

याउलट, त्याने केलेल्या अधार्मिकांच्या यादीत माहिषक व केरल होते. यावरून ती स्त्रीसत्ताक व मातृवंशक गणांची होती हे उघड आहे -

“कारस्कुरान् माहिषकान् कुरण्डान् केरलांस तथा ।

कर्कोटकान् वीरकांश् च दुर्धर्माश्च विवर्जयेत् ॥४३॥

प्रस्थला मद्र-गांधारा आरट्टा नामतः खशाः ।

वसाति सिंधु-सौवीरा इति प्रायोऽतिकुत्सिताः”॥ ४४.४७॥

ब्राह्मणवर्णाचा व ब्राह्मणी चातुर्वर्ण्यधर्माचा एवढा कडवा पुरस्कार करणाऱ्या कृष्णाच्या अराजक यादवसंघात क्षत्रिय हाच एकमेव द्विज वर्ण होता, यज्ञधर्म व ब्राह्मणवर्ण निषिद्ध होते, आणि हे बुद्ध-महावीरकाळापर्यंत चालू होते.

खुद्द गीतेच्या तत्त्वज्ञानाचा एक घटक सांख्य तत्त्वज्ञान आहे. ते स्त्री-सत्तेच्या पदार्थामधून बनले हे मी 'दासशूद्रांची गुलामगिरीत' दाखवले आहे. ते वा त्याचे पर्याय बुद्ध-महावीरकाळापर्यंत अराजक संघगणांची अधिकृत तत्त्वज्ञाने असल्यामुळे ते क्षत्रिय वा अब्राह्मणी वा अवैदिक तत्त्वज्ञान म्हणून ओळखले जात होते. गीतेच्या तत्त्वज्ञानाचा दुसरा घटक औपनिषदीय ब्रह्मवाद वा वेदान्त होता. वेदान्त हे राजकगणाचे तत्त्वज्ञान व सांख्य हे अराजक संघाचे तत्त्वज्ञान यांचा संयोग गीतेत कृष्णाने आपल्या संघरक्षक व्यूहरचनेसाठी केला. यावरून कृष्णाने केलेला ब्राह्मणी चातुर्वर्ण्यधर्माचा पुरस्कार त्याच्या संघरक्षक राजकीय व्यूहरचनेसाठी होता हे स्पष्ट होते. द्वैवर्ण्य (क्षत्रिय-दासकर्मकर) दासप्रथाक संघाच्या स्वातंत्र्यरक्षणासाठी चातुर्वर्ण्य राजकव्यवस्थेशी संघर्ष-तडजोड करणारे गीतेचे तत्त्वज्ञान असल्यामुळे ते टिळकगांधीप्रणीत काँग्रेसचे तत्त्वज्ञान बनले.

कृष्णभक्ती

मोरे प्रस्तावनेत पुस्तकाचा प्रपंच कृष्णभक्तीसाठी नसून बुद्धिप्रामाण्यवादी संशोधनाचा असल्याचा म्हणत असले (पा. V), तरी प्रत्यक्ष विवरणात त्यांनी कृष्णाला सर्वोच्च महापुरुष ठरवण्याचा प्रयत्न केला आहे (पा. ३१०-३११).

भारतीय तत्त्वज्ञानाचे महत्तम पंडित सुरेन्द्रनाथ दासगुप्त हे स्वतः शांकर अद्वैती असूनही त्यांच्या 'ए हिस्टरी ऑफ इंडियन फिलॉसॉफी' मध्ये ते बुद्धाला महत्तम भारतीय मानतात (खं. १, पा. ६४) हे मोरेंना मांहीत असणार. या कृष्णभक्तीमुळे ते कृष्णाच्या असमर्थनीय कृत्यांचेही समर्थन करतात. कृष्णाने नरकासुराचा वध केल्यानंतर त्याच्या जनानखान्यातील (harem) शेकडो (हजारो?) बायका त्याने त्यांच्या 'शीलरक्षणासाठी' व 'राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी' आपल्या पत्न्या केल्या (येथे ते जनानखाना हा शब्द वापरीत नाहीत), मात्र हे कामपिपासेसाठी नाही, असा अजब युक्तिवाद ते करतात (पा. ५९, २९७). पुराणे सांगतात की, कृष्णाने त्याच्या पत्न्यांना त्याचा पुत्र सांब याच्याशी प्रणयक्रीडा करताना पाहिल्यानंतर सांबालाही शाप देण्याऐवजी केवळ त्यांना शाप दिला की, पुढील जन्मी वेश्या होतील ! मोरें महाभारतापेक्षा पुराणांवर विसंबत असल्याने ही मिथ मानता येत नाही. वात्स्यायनाने 'कामसूत्र' मध्ये राजाच्या राण्यांनी आपली कामवासना कशी शमवावी याचे उपाय सांगितले आहेत, हे पाहिल्यानंतर ही मिथ नाही हे स्पष्ट होते. मौसलपर्वात आभीर हे यादवस्त्रियांचे अपहरण करित असता काही स्त्रिया भीतीने तर काही कामातुरतेने (त्यात कृष्णस्त्रियाही) आभीरांबरोबर गेल्या असे म्हटले आहे - 'समन्ततोऽवकृष्यन्त कामात् च अन्याः प्रवव्रजुः॥' ७-५९॥ यावरून कृष्णाच्या अंतःपुरात काय घडत असेल याची कल्पना यावी. आणि या स्त्रिया नरकासुराच्या जनानखान्यातून आपल्या 'आसुरी' वासना घेऊन कृष्णाच्या अंतःपुरात आलेल्या होत्या हे कसे विसरता येईल ?

'तुकाराम दर्शन' मध्ये ज्ञानोबा-तुकोबा हे वारकरी होऊनच समजू शकतात (पा. ४) अशी भूमिका घेणारे मोरें कृष्णभक्ती स्त्रीभावानेच होऊ शकते असे मानत असले (पा. ८) तर त्यात आश्चर्य नाही. या संदर्भात कृष्ण स्त्रीमुक्तीचा पुरस्कर्ता होता असा युक्तिवाद केला जातो. राजस्थानात रूपकुंवरच्या सतीची घटना घडल्यानंतर डॉ. एम. ए. मेहेंदळेनी 'नवभारत' मध्ये (जानेवारी ८८) 'सती : काही प्राचीन संदर्भ' हा महत्त्वपूर्ण लेख लिहून वसुदेवाच्या प्रेताबरोबर त्याच्या देवकी, भद्रा, रोहिणी व मदिरा या चार पत्न्यांनी सहगमन केले तर कृष्णाच्या अवशिष्ट वस्तूंबरोबर रुक्मिणी, गांधारी, शैब्या, हैमवती व जांबवती या पाच पत्न्या सती गेल्या असे मौसलपर्वावरून (७.१८, ७३) दाखवले. यावरून सतीप्रथा प्राचीन भारतात प्रथम कृष्णाच्या यादवसंघात प्रचलित झाली हे स्पष्ट

होते. म्हणून, कृष्ण चातुर्वर्ण्याबरोबर स्त्रीदास्याचाही कडवा समर्थक होता हे नाकारणे अशक्य आहे.

कृष्णाची खरी महत्ता त्याने आद्य अराजक संघ स्थापणाच्या समाज-क्रांतीच्या केलेल्या नेतृत्वात आहे. हा नवोदित संघ चिरडण्यासाठी जरासंधाने केलेल्या पंधरा आक्रमणांचा बीमोड करून सोळाव्या आक्रमणात 'रणछोड' होण्यात त्याने भावी महाभारतीय युद्धाच्या समर्थनाचे गीतातत्वज्ञान रचायचे आणि यशस्वी व्यूहचरणा व डावपेच करायचे अलौकिक बुद्धिवैभव कमावले. या अराजक संघगणव्यवस्थेने भारताला त्याचे दोन सर्वश्रेष्ठ महापुरुष दिले : ब्राह्मणी छावणीचा मेरुमणी कृष्ण व अब्राह्मणी-छावणीचा मेरुमणी बुद्ध.

भक्तिचळवळीत मात्र कृष्ण बुद्धावर मात करून गेला. ज्या गोपदासांच्या मदतीने कृष्णाने संघक्रांती करून त्यांचे शोषणपीडन पराकोटीला नेले, त्या गोपगोपीमधील त्यांचे प्रारंभिक साम्यवादी जीवन प्रेममार्गाची सर्वात मोठी प्रेरणा बनली आणि सर्व भारतीय धर्मांना भेदून व्यापून गेली.

तुकारामनिष्ठा

तुकोबा मराठीचे महत्तम कवी व संत होते हे निर्विवाद. मोरेंनी तुकोबांचे वंशज म्हणून अभिमान बाळगणे हेही स्वाभाविक. पण, सावकारी व व्यापार करून कुळांना काय, पांडुरंगालाही जमीन वाट्याने देणारे तुकोबांचे कुटुंब आदर्श कसे असू शकते ? मोरें हे देहूचे मिरासदार शेतकरी होते, आणि तुकोबांनी मिरासदारकीची त्याग करून उपरी व कारूनारू काय, चोखोबांसारख्या बहिष्कृतांशी नाते जोडले होते, आणि त्यामुळेच ते पाईकांवरील अभंग लिहू शकले. पाईकांच्या अभंगातून तुकोबांचा शिवाजीच्या स्वराज्यसंग्रामाशी अविभाज्य संबंध जोडणे हे 'तुकाराम दर्शन'चे एक सर्वात मोठे योगदान आहे. मिरासदार कुटुंब आदर्श म्हणजे म्हणजे शुद्धोदनाचे दासप्रथाक शाक्य जनपदिन कुल आदर्श म्हणण्यासारखे आहे. मोरेंच्या संशोधनसामर्थ्याची झेप व त्यांच्या अन्वेषणपद्धतीची मर्यादा यांचा संघर्ष त्यांच्या या दोन्ही कृतींमध्ये दिसतो. या संघर्षामुळेच त्यांना जोतिबांची वारकरी संप्रदाय व संत याबाबतची भूमिका व्यभिचर वाटते (पा. २४९) जोतिबांना केलेली ब्राह्मण्याची चिकित्सा म्हणूनच त्यांना तात्कालिक व विध्वंसक वाटते.

'या ठिकाणी वारकरी संप्रदाय म्हणजे ब्राह्मणेतर चळवळ नव्हे; हे मात्र

लक्षात ठेवले पाहिजे. संतांनी केलेली ब्राह्मण्याची समीक्षा व इतरही कित्येक अपप्रवृत्तींवर केलेली टीका हा त्यांच्या व्यापक भूमिकेचाच परिपाक होता. अर्थात, मुळात फुल्यांचा सत्यशोधक समाज व्यापक सकारात्मक भूमिकेवर आधारित होता. ब्राह्मण्याची चिकित्सा हा या भूमिकेचा तात्कालिक व विध्वंसक भाग होता...' (पा. २५८)

स्त्रीशूद्र वैदिक काळापासून वेदवंचित आहेत असे जर मोरे म्हणतात (पा. २७), तर ब्राह्मण्य हा भारतीय जीवनाचा तात्कालिक भाग नसून स्थायी भाग आहे, आणि मग ब्राह्मण्याची समीक्षा तात्कालिक कशी असू शकते आणि ती तात्कालिकतेपलीकडे गेली तर विध्वंसक कशी होऊ शकते ? अतिरेक विध्वंसक असतो, आणि तो तर वारकरी चळवळीत ही असल्याचे मोरे स्वतः दाखवतात, पण ते अतिरेकापासून मुक्त अशा ब्राह्मण्यसमीक्षेलाच वारकऱ्यांची प्रातिनिधिक मानतात. मग ते तो न्याय सत्यशोधक व ब्राह्मणेतर चळवळीला का लावत नाहीत ? जोतिबांनी प्रार्थनासमाजिस्टांचा 'तुकोबांचे चेले' म्हणून केलेला उपहासही मोरेना खटकतो-

'२) प्रार्थना-समाजातील उच्चशिक्षित मंडळी वारकऱ्यांच्या व विशेषतः तुकोबांच्या उपदेशास आधुनिक भागवतधर्मात विकसित करू पाहत होती. संतांची सामाजिक भूमिका पुरोगामी, जातिभेद व कर्मकांड यांना विरोध करणारी असल्याचे त्यांना मान्य होते... मात्र... चळवळीपेक्षा त्यांना उच्च आत्मिक विकासात स्वारस्य होते. पण त्यामुळे त्यांच्याबद्दल फुलेप्रभृतींना संशय वाटे. "दास तुकाचे चेले बनती" या शब्दांत म. फुल्यांनी प्रार्थनासमाजातील उच्च वर्णियांचा उपहास केलेला आहे; ही त्यांची चाल तर नसेल ना, अशी शंका फुल्यांना येते.' (पा. ४०६)

ही 'उच्चशिक्षित' व 'उच्चवर्णीय' प्रार्थनासमाजिस्ट मंडळी आधुनिक भागवत धर्माचीही चळवळ न करता आत्मिक विकासातच मग्न राहू पहात होती, तर त्यांचा जोतिबांना संशय येण्यात त्यांची काय चूक होती ? ब्रिटिशपूर्व जातिव्यवस्थाक सामंतप्रथेत संतांची उपासनासमतेची जातिविरोधी चळवळ सापेक्षपणे पुरोगामी होती. पण, ब्रिटिश आमदनीत जातिव्यवस्थाअंतक चळवळीत अनुकूल काळ आलेला असता जोतिबांनी तुकोबांच्या चळवळीची मर्यादा दाखवणे आणि त्या लक्ष्मणरेषेत समाजसुधारणा चळवळ ठेवू पाहणाऱ्या

प्रार्थनासमाजिस्टांना 'तुकाचे चेले' लेखणे यांत जोतिबांचे काय चुकले ? डॉ. आंबेडकर हे बुद्ध, कबीर व फुले यांचा वारसा घेतात, पण संतांचा - विशेषतः तुकोबांचा - घेत नाहीत याचेसुद्धा मोरेंना वैषम्य वाटते (पा. ३९७). पण आंबेडकरांनी 'अॅनिहिलेशन ऑफ कास्ट' मध्ये संतांच्या कार्याला शिवाजीच्या क्रांतीची पूर्वतयारी करणारे **प्रबोधन** म्हटलेले आहे हे मोरेंनी लक्षात घेतलेले नाही. मूळ इंग्रजी उताऱ्याचे भाषांतर असे -

.. राजकीय क्रांत्यांची पूर्वतयारी सामाजिक व धार्मिक क्रांत्या करीत असतात या प्रतिपादनाला इतिहास साक्ष आहे. लूथरने सुरू केलेली धार्मिक सुधारणा युरोपियन जनतेच्या राजकीय विमोचनाची नांदी होती. इंग्लंडमध्ये राजकीय स्वातंत्र्याची प्रतिष्ठापना प्यूरिटनवादाने केली. प्यूरिटनवादाने नवे जग प्रस्थापिले... अरब हे राजकीय शक्ती बनण्याआधी ते मुहंमद पैगबरने सुरू केलेल्या प्ररिपूर्ण धार्मिक क्रांतीतून गेले होते... चंद्रगुप्तप्रणीत राजकीय क्रांतीची पूर्वतयारी बुद्धाच्या धार्मिक व सामाजिक क्रांतीने केली होती. **शिवाजीप्रणीत राजकीय क्रांतीची पूर्वतयारी महाराष्ट्राच्या संतांनी घडवलेल्या धार्मिक व सामाजिक सुधारणेने केली होती.** शिखांच्या राजकीय क्रांतीची पूर्वतयारी गुरुनानक प्रणीत धार्मिक व सामाजिक क्रांतीने केली होती...' (खंड. १, पा. ४३-४४) (जाड ठसा मारला)

आंबेडकरांनी 'सुधारणा' हा शब्द वापरलेला आहे. संत हे 'सामाजिक परिवर्तनाची किंवा सुधारणेची भाषा बोलत नव्हते' हा जो निष्कर्ष प्रा. मे. पुं. रेगेंनी काढलेला आहे तो मोरेंना मान्य आहे (पा. ५८२-५८३). म्हणून, प्रार्थनासमाजिस्टांप्रमाणे तुकोबांपाशी थांबण्याचा प्रश्न फुले-आंबेडकरांपुढे नव्हता, तर तुकोबांपुढे जाण्याचा प्रश्न होता.

मध्यममार्ग

बुद्धाचा मध्यममार्ग 'मज्झिमपटिपदा' या नावाने प्रसिद्ध आहे. तो लोकायतिक भोगवाद व वेदान्ती-जैनांचा आत्मक्लेशवाद या दोन 'अन्तां'मधील असल्याचे बुद्ध स्वतः सांगतो. याचा अर्थ तो तडजोडवाद असल्याचा घेतला गेला, आणि राहुल सांकृत्यायनांनी तर तो प्रतिक्रांतिवाद असल्याचे सांगितले. पण वास्तवात तो दोन अन्तांच्या पलीकडे जाऊन मधला क्रांतिकारी मार्ग मांडणारा होता. बुद्धाने एका बाजूला सैनिक, कर्जदार व दास यांना संघप्रवेशाची मनाई केली, तर दुसऱ्या बाजूला दासांना वैतनिक शेतमजूर बनवायचा दासस्वामींना

उपदेश करून वर्णव्यवस्थाक दासप्रथासमाजाच्या अंताची क्रांती केली. वस्तूची व्याख्या केवळ बाह्य विरोधांचे आकलन करून होत नाही, तर आंतरिक विरोधाच्या आकलनातून होते ही माझी भौतिकवादाची यांत्रिकतामुक्त नवी व्याख्या आहे.

ब्राह्मणेतर बुद्धिजीवींना एका बाजूला ब्राह्मण्याला विरोध करून ब्राह्मणेतरांत लोकप्रियता मिळवायचा, तर दुसऱ्या बाजूला ब्राह्मण्याचा अनुनय करून ब्राह्मणेतरांत लोकप्रियता मिळवायचा मध्यममार्गी मोह आवरत नाही. डॉ. रावसाहेब कसबे एका बाजूला 'हिंदू-मुस्लिम प्रश्न आणि सावरकरांचा हिंदुराष्ट्रवाद' लिहून ब्राह्मणेतरांत लोकप्रियता मिळवतात, तर दुसऱ्या बाजूला त्यात माझ्यावर जातीयवादी असा आरोप करून (पा. २४२) सावरकरांप्रमाणे हेडगेवार व गोळवलकरही महापुरुष होते अशी भलावण करून (पा. ३९६, ४०५) ब्राह्मणांत लोकप्रियता मिळवतात. मोरेंनीही 'श्रीमद्भगवद्गीतारहस्य' मध्ये चातुर्वर्ण्याचा जगाला आदर्शभूत समाजव्यवस्था असा गौरव करणाऱ्या टिळकांची 'पारंपारिक ग्रंथांच्या वाचनमननाने दृष्टी व्यापक आणि तुलनात्मक झाली' (पा. ४७९) अशी भलावण केली आहे. याउलट, असे वाचनमनन न केल्यामुळे आगरकरांची दृष्टी एकांगी बनली असे एका बाजूला म्हणून, तरीही ते स्वतःतील ब्राह्मण्यावर मात करून शकले नाहीत असे मोरे दाखवतात. टिळकांनी केवळ पारंपरिक ग्रंथांच्या वाचनमननाने स्वतःतील ब्राह्मण्यावर मात केली असे मोरेंना म्हणायचे आहे काय?

१८९३ त मुंबईत जो हिंदुमुसलमान दंगा झाला आणि त्याची जी प्रतिक्रिया पुण्यात उठली त्याबद्दल मोरेंनी केवळ मुसलमानांनाच जबाबदार धरले असून मुसलमानांविरोधी हिंदूंना गणेशोत्सव, इ.नी प्रतिकाराला सज्ज केल्याबद्दल टिळकांची प्रशंसा केली आहे (पा. ४८३-४८४). पण, मनोहर कदमांनी त्यांच्या 'नारायण मेघाजी लोखंडे: भारतीय कामगार चळवळीचे जनक' या पुस्तकात दाखवले आहे की, फुलेशिष्य लोखंडेनी या दंग्याबद्दल हिंदू व मुसलमान या दोघांनाही जबाबदार धरले होते. टिळकांचा ब्राह्मणी दृष्टिकोण व लोखंडेंचा अब्राहमणी दृष्टिकोन यांचे पर्यवसान अनुक्रमे हिंदू राष्ट्रवाद व धर्मनिरपेक्षतावाद यांत कसे होते याचे हे उत्कृष्ट उदाहरण आहे.

धर्मसत्ता व राजसत्तेचे द्वंद्व

धर्मसत्ता व राजसत्ता यांचे द्वंद्व जसे युरोपात झाले तसे भारतात झाले

नाही असे मोरे म्हणतात. -

‘परंतु पाश्चात्य राज्यसंस्था आणि भारतीय राज्यसंस्था यांच्या विकासात एक महत्त्वाचा फरक आहे. विशेषतः मध्ययुगात राज्यसंस्थेचे अधिकार धर्मसंस्थेने म्हणजे चर्चने नियंत्रित केलेले होते. तसे भारतात घडलेले नाही. राज्यसंस्था आणि धर्मसंस्था यांच्यातील द्वंद्वामधून तिकडे सेक्युलॅरिझमची कल्पना निघाली. मांडवल-शाही अर्थव्यवस्थेच्या औद्योगिक क्रांतीच्या उदयकाळी राज्यसंस्था लोकांच्या सहानुभूतीने धर्मसंस्थेचे जोखड झुगारून देण्यात यशस्वी झाली..’ (पा. ३३)

पण, भारतात ब्राह्मणी धर्म व अब्राहमणी धर्म यांच्या संघर्षाची नोंद घेताना हा युरोपला भारतीय पर्याय होता हे मोरे लक्षात घेऊ शकले नाहीत -

‘पूर्वकडे ज्याप्रमाणे शाक्तवैष्णव असा संघर्ष मुख्यत्वे झाला, त्याप्रमाणे दक्षिणेकडे शैव व वैष्णव यांच्यामध्ये झगडे होत राहिले. तिकडील बहुतेक साहित्य या दोन पंथांचे भक्तिसाहित्य आहे.’ (पा. १३४)

म. गो. रानडेनी या भारतीय पर्यायावर अजाणतेपणे बोट ठेवले होते -

‘... त्यांनी भेदाभेदावर आधारित असलेला ब्राह्मणी धर्म आणि समतेवर अधिष्ठित वारकऱ्यांचा धर्म यांच्यामधील भेद फार चांगल्या रीतीने उलगडून दाखविलेला आहे.’ (पा. २४४)

बहिणाबाईने तिच्या अमंगांत दिलेली तुकोबांची गुरुपरंपरा मोरेंनी अशी मांडली आहे - आदिनाथ (शंकर) - मच्छेंद्र - गोरक्ष - गहिनी - निवृत्त - ज्ञानदेव - सच्चिदानंद - विश्वंभर - राघव चैतन्य - केशव चैतन्य - बाबाजी चैतन्य - तुकोबा (पा. १०७).

मोरे तांत्रिक-शाक्तांच्या कितीही विरोधी असले, तरी मच्छेंद्रनाथ हा जातीचा कोळी असून ८४ तांत्रिक सिद्धांपैकी एक होता हे ते नाकारू शकणार नाहीत. शैवागमांमध्ये क्रमसद्भाव या आगमात पृच्छक शिव व उत्तर देणारी पार्वती असल्यामुळे तो आद्य आहे असे कांती चंद्र पांडे त्यांच्या ‘अभिनवगुप्तः अँन हिस्टॉरिकल अँड फिलॉसॉफिकल स्टडी’ मध्ये सांगतात (पा. ४६७). आणि तंत्र हे स्त्रीराज्याची धार्मिक प्रतिकृती असल्यामुळे गुरुपरंपरा आदिनाथापासून सुरू होण्याऐवजी पार्वती वा शक्तीपासून सुरू होत असली पाहिजे. ८४ सिद्धांची यादी डॉ. रा. चिं. देरेंनी त्यांच्या ‘श्रीगुरू गोरक्षनाथ आणि परंपरा’ मध्ये दिली आहे. त्यांच्यातले बहुतेक पूर्वाश्रमीचे (गोरखही) शूद्र, अस्पृश्य व आदिवासी होते आणि चार योगिनी होत्या. त्यांचा इ. स. ७००-१२०० हा कालखंड जाति-

व्यवस्थेच्या जरठीकरणाचा असल्यामुळे हा अब्राह्मणी धार्मिक पर्याय उभा राहिला असे मी 'जातिव्यवस्थाक सामंती सेवकत्व' मध्ये दाखवले आहे. राहुलजी या कालखंडाला सामंतयुग किंवा सिद्धयुग म्हणतात. सामंतयुग म्हणजे श्रौतस्मार्त ब्राह्मणी धर्माचे युग आणि सिद्धयुग म्हणजे अब्राह्मणी धर्माचे युग असाही अर्थ प्रस्तुत संदर्भात घेतला पाहिजे.

कोणतीही वस्तू कशासारखी नसते, अनन्य असते, या दिङ्नागाच्या अपोह-वादाच्या सिद्धांताचे महत्त्व याठिकाणी लक्षात घेतले पाहिजे. अन्वेषणपद्धत तौलनिक असली पाहिजे हे खरे. तौलनिकता साम्य व भेद दोन्ही दाखवते. पण, शॉर्टकटखातर साम्यावरच भर दिला जातो आणि साम्य औपचारिकपणे दिसले नाही म्हणजे साम्याला निखालस चाट दिली जाते. धर्मसत्ता व राजसत्ता यांच्या संघर्षाचा युरोपीय सिद्धांत भारताला जसाच्या तसा लावला गेला आणि औपचारिक साम्य दिसले नाही म्हणून साम्याला तिलांजली दिली गेली. भारतात हा संघर्षच नव्हता हा निष्कर्षच नॉन-डायलेक्टिकल आहे. 'द्वौ सर्गौ लोकेऽस्मिन् दैवआसुर एव च ।' १६.६ । या गीताचरणाचा अर्थ मोरेंनी 'कृष्ण'मध्ये पारंपरिक ब्राह्मणी पद्धतीनेच घेतलेला आहे (पा. ४६-४७). पां. वा. काणे त्यांच्या 'हिस्टरी ऑफ धर्मशास्त्र' मध्ये सांगतात की, हारीत हा एक आद्य धर्मसूत्रकार श्रुती सर्गातच 'द्वौ' असल्याचे सांगतो - 'श्रुतिश्च द्विविधा वैदिकी तांत्रिकी च ।' (खं. १, पा. ७२) दोन श्रुती, दोन धर्म, त्यांच्या श्रमण व ब्राह्मणांचा संघर्ष हा भारतीय इतिहासाचा अपोहवाद आहे.

बौद्ध धम्म हा भिक्षुभिक्षुणींचा धम्म होता, उपासकउपासिकांचा नव्हता, अशी तक्रार खुद्द आंबेडकरांनी 'द बुद्ध अँड हिज धम्म'मध्ये केली आहे. म्हणून बौद्ध उपासकउपासिकांचाही आचारधर्म श्रौतस्मार्त ब्राह्मणी धर्मच राहिला. एकाच वेळी दोन धर्मांचे द्वंद्व अशाप्रकारे नव्या रूपात चालू राहिले.

बौद्ध धम्मातील स्त्रीपुरुषविषमतेची त्रुटी भरून काढण्यासाठी बौद्ध धम्माने तंत्राशी संयोग करून महायानात कायाकल्प केल्यानंतर हे द्वंद्व आणखी नव्या रूपात चालू झाले. 'वज्रसूची' कार अश्वघोषाचा गुरू मंजुनाथ होता हे तुकोबांची गुरुपरंपरा सांगताना मोरेंनी लक्षात घेतलेले नाही. तसेच नाथपंथी ज्ञानेश्वर हे सिद्ध सरहपाच्या वंशातील होते या राहुलजींच्या निरीक्षणाकडेही मोरेंनी लक्ष दिलेले नाही. त्यामुळे वारकरी व ब्राह्मणी धर्म यांच्यातील संघर्षाचे रानड्यांचे अर्थगर्म विधान भारतीय

इतिहासाच्या अपोहवादाशी जोडले न जाता अधांतरी लोबकळत राहिले.

या द्वंद्वाने आधुनिक काळात ब्राह्मणी धर्म विरुद्ध सत्यशोधक-ब्राह्मणेतर चळवळ हे नवे रूप घेतले. पण कालबाह्य झालेल्या प्रार्थना समाजिस्टांसारख्या चळवळींकडे जेवढ्या सहिष्णुतेने मोरे पाहतात, तेवढ्या सहिष्णुतेने ते ब्राह्मणेतर चळवळींकडे पाहात नाहीत. सत्यशोधक चळवळ ही जातिव्यवस्थान्तवादी होती, तर ब्राह्मणेतर चळवळ जात्योन्नतिवादी, हा डॉ. य. दि. फडकेंनी त्यांच्या 'शाहू छत्रपती आणि लोकमान्य' मध्ये काढलेला निष्कर्ष बरोबर असला, तरी वर्णोन्नतीसाठी विद्रोह करणारा कर्ण हा भारतीय इतिहासातील जातिविरोधी चळवळीचाही प्रेरणास्थान राहिलेला आहे हे विसरता येत नाही. शाहू जरी ब्राह्मणेतर चळवळीचे नेते होते, तरी ते आंबेडकर व दलित चळवळीचे प्रेरणास्थान राहिलेले आहेत. खुद्द आंबेडकर 'हू वेअर द शूद्राज' मध्ये स्वतःला ब्राह्मणेतर चळवळीचे वारसदार मानतात. ब्राह्मणेतर चळवळीच्या छात्रालयांमध्ये दलित व आदिवासींच्या पहिल्या पिढ्या शिकल्या हे मी विद्यार्थीदशेत पाहिले आहे. १९२० साली सातारा जिल्ह्यात ब्राह्मणेतर चळवळीने केलेल्या जमीदारशाहीविरोधी शेतकरी लढ्याला डॉ. गेल ऑमव्हेट यांच्या ब्राह्मणेतर चळवळीवरील पुस्तकाचे परीक्षण करतात प्रा. नलिनी पंडितांनी जातीयवादी ठरवले होते हे येथे सांगायचे कारण म्हणजे कॉ. नाना पाटील या लढ्यात प्रथम उतरले. ४२च्या क्रांतिलढ्यात भारतातील अनन्य असे पत्रीसरकार त्यांनी स्थापले. महाराष्ट्र काँग्रेसवरील ब्राह्मणी वर्चस्वाविरुद्ध संघर्ष करणाऱ्या ब्राह्मणेतरी नेत्यांबरोबर काँग्रेसबाहेर पडून शेतकरी - कामगार पक्ष उभारण्यात त्यांचा पुढाकार होता. शेकापची चूक मार्क्सवाद-लेनिनवाद स्वीकारणे ही नव्हती, तर शंकरराव मोरेंनी म्हटल्याप्रमाणे त्याचा फुले-आंबेडकरवादाशी संयोग करायला कचरणे ही होती. ते कम्युनिस्ट पक्षात आल्यानंतर त्यांना पुन्हा ब्राह्मणी सासुरवास सहन करावा लागला. ते त्यांचे शिष्योत्तम नागनाथ नाईकवाडींना म्हणायचे, "नागनाथ, मार्क्सबरोबर फुलेंनाही घेतलं पाहिजे बर का !" मोरेंनी नाना पाटलांचा केवळ वारकरी म्हणून ओझरता उल्लेख केला आहे (पा. ५६२).

मोरेंनी वि. भि. कोलतेवर ब्राह्मणेतरी संदर्भात केलेल्या टीकेचा परामर्श घेऊन हा मुद्दा संपवतो - 'केळुसकरांसारखे अपवाद वगळले तर अनेक ब्राह्मणेतरांनी तुकोबांचा उपयोग ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर वादात तेल ओतण्यासाठी

केला व अजूनही तो थांबलेला नाही. नांदगाव येथील सत्यशोधक पांडुरंग बाबाजी कवडे यांनी सनातन धर्माभिमान्यांनी तुकोबांचा घातपात केला, असे प्रतिपादन करणारे तुकारामचरित्र लिहिले... या संदर्भातील वैचारिक मांडणी ते (विदर्भातील मंडळी) डॉ. वि. भी. कोलते यांना अनुसरून करतात.... वास्तविक वारकरी पंथ हा ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर वादाच्या पलीकडे पोचलेला पंथ आहे. ज्ञानदेव आणि तुकोबा यांची एकमेकांपासून फारकत करणे हे या पंथाच्या विचारांशी पूर्णपणे विसंगत आहे. कोलतेप्रभृतींनी चक्रधर आणि त्यांचा महानुभाव पंथ यांचा अभ्यास करताना जी विचारपद्धती पुढे आणली तिचाच उपयोग हे नवब्राह्मणेतर वारकरी पंथ आणि तुकोबा अभ्यासक्षेत्रात करतात. आता महानुभावांच्या पाच कृष्णांपैकी चक्रधरांसह चार कृष्ण ब्राह्मणच होते ही बाब लक्षात घेतली तर अशा प्रकारच्या मांडणीतील फोलपणा स्पष्ट होतो...' (पा. ३२९)

चक्रधर ब्राह्मण असूनही 'लीळाचरित्र' मध्ये त्यांनी 'सर्वाधमत्व ब्राह्मणत्व' हा निष्कर्ष काढला होता याकडे मोरे काणाडोळा करतात, किंबहुना हा त्यांच्या मध्यममार्गी दृष्टीने चक्रधर व त्यांचे अभ्यासक कोलते यांचा खरा गुन्हा आहे. देवगिरीच्या ब्राह्मणी यादव राजवटीने चक्रधरांचा प्रथम नाककानछेद करून व नंतर शिरच्छेद करून आपले सर्वाधमत्व सिद्ध केले ही गोष्ट निराळी. या संदर्भात, प्रा. गो. पु. देशपांडेच्या 'एकॉनॉमिक अँड पोलिटिकल वीकली' च्या ३-५-९७ ता. च्या अंकात आलेल्या 'लिटरी हेरिटेज इन द डॉक' या लेखाकडे मी लक्ष वेधतो. विधानपरिषदेत १२-४-९७ ता. ला भाजप व शिवसेनेच्या आमदारांनी मागणी केली की, चक्रधरांच्या कोलते संपादित 'लीळाचरित्र' मध्ये सीता, ज्ञानेश्वर व विठ्ठलावर अभद्र टीका असल्यामुळे त्याची तिसरी आवृत्ती सरकारने प्रसिद्ध करू नये (दुसरी आवृत्ती केव्हाच संपली आहे.) कर्मठ महानुभावांना चक्रधरांचा शिरच्छेद झाला हे मान्य नसल्यामुळे मराठीचा हा आद्य अभिजात ग्रंथ कोर्टबाजीत पडला होता. आता 'शिवशाही'त हा ग्रंथ प्रसिद्ध होणार नाही म्हणून हे कर्मठ कोर्टात खचित जाणार नाहीत ! यावर कडी म्हणून विधानसभेत २३-४-९७ ता. ला दोन्ही बाजूच्या आमदारांनी -एका काँग्रेस आमदाराचा अपवाद सोडून- कोलतेच्या 'अंजून चालतोच वाट' या आत्म-चरित्रावर 'अश्लील' म्हणून टीका केली (देशपांडेच्या माकपचे आमदार याला अपवाद असल्याचे त्यांनी म्हटलेले नाही). हे आत्मचरित्र आजूट ऑफ प्रिंट झालेले असले, तरी त्यांची दुसरी आवृत्ती

प्रकाशक अर्थात्च प्रसिद्ध करणार नाहीत. कोलते हे महाराष्ट्राचे एक महत्तम प्राच्यपंडित आहेत हा साधा उल्लेख ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर-वादापलीकडे गेलेले मोरे करीत नाहीत. विचारस्वातंत्र्याच्या या भगव्या, तिरंगी, लाल, निळ्या इ. गळचेपीबाबत मोरेही अर्थात् मध्यममार्गच स्वीकारतील !

तुकोबांचा शाक्तविरोध !

दुसऱ्या शाक्त राजाभिषेकात शिवाजीने एका अस्पृश्य स्त्रीशी शैवविवाह केला असे प्रमाणित करणाऱ्या 'शिवाजीच्या हिंदवी स्वराज्याचे खरे शत्रू कोण : महंमदी का ब्राह्मणी' या माझ्या पुस्तकाचे विमोचन डॉ. य. दि. फडकेंनी मुंबईला १४-५-९२ ता. ला केले. त्यांचे नाव संयोजकांना मी मुद्दाम सुचवले होते. त्यांनी माझ्या अपेक्षेप्रमाणे पुस्तकावर सडकून टीका करताना मोरेंप्रमाणे तुकोबांच्या शाक्तनिषेधाचा आधार घेतला. माझ्या उंत्तराच्या समारोपात मी त्यांना सविस्तर लेख लिहायची विनंती केली आणि तो 'सत्यशोधक मार्क्सवादी'त जसाच्या तसा छापायची हमी दिली. खाली बसताच मी त्यांना विचारले, "काय फडके, लिहिणार लेख ?" ते उतरले, "तो माझा विषय नाही !" 'महाराष्ट्र टाइम्स'च्या संपादकांनी त्यांना आग्रह करूनही त्यांनी तो लेख लिहायचे नाकारल्याचे मला कळले. मोरे मात्र शिवाजीने २४-९-१६७४ दुसरा तांत्रिक राजाभिषेक केला हे मान्य करूनही त्याने त्यात एका अस्पृश्य स्त्रीशी विवाह केला हे नाकारतात. काणेंनी त्यांच्या उपरोक्त ग्रंथराजात तांत्रिक दीक्षेसाठी अधम योनीतील स्त्रीशी शैवविवाह करावा लागतो असा जो नियम दिलेला आहे (खं. ५, भा. २, १०५८-१०६६) त्यानुसार शिवाजीने अस्पृश्य स्त्रीशी शैवविवाह केला हा जो निष्कर्ष मी काढलेला आहे, त्याला मोरेंनी उपहासाने मीमांसकांचे 'अर्थापत्ति' अनुमान ठरवले आहे (पा. १२५-१२७) तुकोबांनी शाक्तांचा निषेध केलेला आहे म्हणून शिवाजी अस्पृश्येशी शैवविवाह करू शकत नाही हा मोरेंचा तर्क खरे पहाता 'अर्थापत्ति' ठरतो. भारतीय इतिहासात काश्मीरचा राजा चक्रवर्मा (इ. स. ९३६-९३७) याने डॉबकन्या हंसा हिच्याशी तांत्रिक विवाह केला होता आणि त्याबद्दल डामरांनी त्याचा अमानुषपणे खून केला असे कल्हण त्याच्या 'राजतरंगिणी'त सांगतो. शिवाजीने अस्पृश्येशी विवाह केल्याचे नाकारले म्हणजे शिवाजीवर विषप्रयोग व्हायचा प्रश्नच येत नाही. अशी ही अर्थ-आपत्ति दिसते!

ज्ञानेश्वरांवर शैव व नाथ या दोन्ही तांत्रिक परंपरांचे ऋण असूनही त्यांनी त्यातील वामाचार टाकून मातृभाव स्वीकारला असे सांगून मोरे ज्याप्रमाणे

ज्ञानेश्वरांचे वेगळेपणा दाखवतात त्याप्रमाणे अश्वघोष ते शांतरक्षित या तांत्रिक महाभिक्षूंचे वेगळेपण का मान्य करीत नाहीत ? सिद्ध सरहपाने केवळ शरकारकन्येला आपली महामुद्रा बनवून आणखी दुसरे वेगळेपण दाखवलेले नाही काय ? ही वेगळीपणे दाखवून वर्णजातस्त्रीदास्यविरोध करणाऱ्या बौद्धपाषंडांपासून ब्राह्मण्याचे रक्षण करण्यासाठी ब्राह्मणी तंत्र उदयाला आले असे काणे दाखवतात (पा. १०६४-१०६५). खुद्द आद्य शंकराचार्य तांत्रिक होते असे पांडे त्यांच्या उपरोक्त ग्रंथात दाखवतात (पा. १५१-१५३, ५७५). ब्राह्मण व लष्करी सामंत जातींच्या या तंत्राचे उद्दिष्ट वर्णजातस्त्रीदास्यविरोध हे असणे शक्य नव्हते आणि म्हणून केवळ वामाचारावर त्यांचा भर असणेही अपरिहार्य होते. या अनाचाराचा अध्यारोप अब्राह्मणी तंत्रावर केला गेला.

खरा प्रश्न विचारला पाहिजे तो हा, की तुकोबा खरोखरच शाक्तविरोधी होते काय ? त्यांनी ज्या अश्वघोषाच्या 'वज्रसूची'चा मराठी अनुवाद करायचा आदेश बहिणाबाईला दिला तो स्वतः तांत्रिक होता आणि श्रीशैलच्या 'स्त्रीराज्या'चा यात्रिक. आणि अनुवादक बहिणाबाई ज्या पाठक घराण्यात दिलेली होती ते शाक्त होते असे ह. भ. प. पांगारकर सांगतात. शाक्त संस्कारांमुळेच ती स्त्री असूनही संस्कृत व्युत्पन्न झाली आणि ब्राह्मण असूनही तिने शूद्र तुकोबांना गुरु केला. ज्ञानेश्वरांवर तंत्रशाक्तविरोधक म्हणून अध्यारोप करणे जेवढे विपर्यस्त ठरेल, तेवढेच तुकोबांवर अध्यारोप करणे. तुकोबांचे म्हटले गेलेले शाक्तनिषेधाचे अभंग म्हणून प्रक्षिप्त ठरतात.

हे परखड परीक्षण मोरेंना रुचले नाही तरी त्यांनी पचवले, तर त्यांचे पांडित्य बुद्धोक्त 'ब्रह्मजाल' तोडायला समर्थ होईल.

'असंतोष' वाहीभोकर मार्ग,
धुळे ४२४००२

शरद पाटील

संदर्भ

१. (१) कृष्ण : दि मॅन अँड हिज मिशन; (प्रकाशन वर्ष १९९५) पृ. ८+३३१, किं. २००/- रु. गाज प्रकाशन, अहमदनगर.
- (२) तुकारामदर्शन; (प्रकाशनवर्ष १९९६), पृ. ३१+७८८ किं. ४८०/- रु. गाज प्रकाशन, अहमदनगर.

१११